

KERÉKGYÁRTÓ T. ISTVÁN

Szegénység és kulturális megfosztottság

„Nem mondhatjuk, hogy valami van, amíg meg nem mondtuk, mi ez a valami. Mibelyt csak elgondoljuk a tényeket, máris fogalmakra vonatkoztatjuk őket és nyilvánvalóan nem mindegy, melyekre”. (Fr. Schlegel)

A szegénységet valójában könnyű is meghatározni. Mert nyilvánvaló s mindenki által érzékelhető jellemzői ugyanúgy vannak, mint rejtett – okként és okozatként egyaránt felfogható – vonásai. S hogy többnyire az alacsonyjövedelműséget, az anyagi javak hiányát, vagy szükségességét, a többszörsően hátrányos helyzetet, az egyén önmagával és a társadalommal való „meghasonlottságát”, s ezzel összefüggésben a korlátozott önbecsülést említik a leggyakrabban, mi sem tűnhet természetesebbnek. Kivált azon oknál fogva, hogy ezek – bárhogyan is nézzük – valóban a szegénység szembeszökő vonásai. Csak az újabb szociológiai kutatások tették egyértelművé, hogy a társadalom által nyújtott javak közül nemcsak az úgynevezett *materiálisak* játszanak szerepet az elszegényesedésben, de azok is, melyek a tudás, az autonómia, a hatalom, az érdekérvényesítés hiányával függnek össze. Nyilván nem önmagukban, hanem rendszerint az előző veszélyeztető faktorokkal összefonódva. Olyan emberi magatartásokat hozva létre, melyekből az önjobbitás vágya is kiveszett, s amelyek mindenképpen a végső elidegenültség, a semmivel azonosulni nem tudás, a tulajdonságnélküliség végső állomását jelzik. *Egészében is a kulturális deprivált-ságot, mely legalább olyan kínzó lehet, mint az anyagi eredetű.* Mert ez a megfosztottság az egyént teljes közönybe süllyeszti, szociális és biológiai homeosztázisát (alkalmazkodóképességét) is kikezdi, kívülmaradását végérvényesen rögzíti. Legtálálóbban alighanem a kultúrán inneni lét következményének tartathatnánk, melyből kilépni aligha lehet, hiszen az egyénből éppen azok az ismeretek (tájékozottság, hozzáértés), illetve érdekérvényesítési képességek hiányoznak, melyek motiváló erőt jelenthetnének számára. Am amilyen mértékben képtelenné válik valaki helyzetének változtatására, olyan mértékben válik depriválttá. Akarva-akaratlanul. Mert ha gondolatilag képes is végigjárni a változtatás útját, vagy azt felismerni, mennyire hátrányos helyzetű, ugyanakkor azonban kiszolgáltatottságához nagobbrészt mindig megtalálja az önfelmentés érveit. Ami végső fokon bármiféle lépésre való alkalmatlanságot is jelent, volta-keppen egyfajta „nullpontot”, ami már-már egyenlő a „nemlétezéssel”.

Mindenképpen a szó kulturális értelmében; akkor is, ha ezt a nemlétezést nem lehet egy az egyben individuális okokra visszavezetni. Inkább a társadalmi viszonyokban kell keresnünk a magyarázatot. Mindenekelőtt olyan tapasztalati tényekben, mint az iskolai végzettség, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a kedvezőtlen települési státus, a kulturális szokások hiánya, s általánosságban is azokban a körülményekben, *melyek a fizikai és szellemi alulprivilegizáltságot létrehozzák.* Nagyjából annak megfelelően, ahogyan a hátrányos

helyzet továbböröklődése és továbbörökítése a társadalom szélső pólusain érzékelhető. Akár a közkeletű jelenségekből indulunk ki (amilyeneket – többek között – a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozók kommunikációs készsége mutat), akár azokból az egyenlőtlenségekből, melyek a hátrányokat életben tartják, a végeredmény ugyanaz. Nevezetesen: ha az életszervezési és -vezetési stratégiákból végképp kiszorulnak a kulturális értékek, az óhatatlanul a depriváltság újratermelődéséhez járul hozzá. Amint pedig tovább vizsgáljuk mindazt, ami a szegénységgel összefügg, a *kulturális megfosztottság okként és okozatként egyaránt megjelenik*. Minél kevésbé képes valaki autonóm viszonyt kialakítani a szimbolikus javakhoz, azaz minél fölöslegesebbnek tartja a kultúra értékeit, annál inkább bezárul deprivált helyzetébe. S bár az anyagi javaktól való megfosztottság előfeltétele a kulturálisnak, de egy idő után következményeiben is végzetessé válhat.

Végzetessé mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a lemondás, a beletörődés ugyanabból a magatartásból táplálkozik, mint amelyek az egyenlőtlenségeket tényként fogadja el. A pozitív életprogram hiányának oka így egyértelmű, hiszen, ha esélyek még az élet egyszerű reprodukciójának magasabb szintre emeléséhez sincsenek, hogyan jelenhetnének meg a magasabb rendű szükségletek kielégítésében. Látszatra és felületesen szemlélve, a kulturális megfosztottság itt megint csak az okozat szerepét tölti be. Ha ugyanis az egyén idejét mindennapi létfenntartásának kínzó gondjai töltik ki, hogyan lenne képes ettől a kényszertől más irányba szabadulni? Úgy is mondhatnánk, hogy ebből a szempontból a társadalom szelektáló mechanizmusa mégiscsak kulturális következményű. Annyiban, hogy mindenki számára adva vannak ugyan a művelődés esélyei, és a munkamegosztás, a végzettség, a települési hátrányok következtében létrejött rétegződés az egyének jelentős részének esetében nem engedi teljes egészében kibontakozni, mivel a rétegek hierarchiájában alul helyet elfoglalók számára *gátolt fejlődést* biztosít csupán. Gyakorlatilag többnyire behozhatatlan hátrányt a privilegizált körülmények közé születettekkel szemben. Éppen csak az a kérdés, mi az, amire ezek a szociális tényezők hatnak? Még ha tudjuk is, hogy az egyén nem örökli az úgynevezett kulturális tőkét. Pontosabban nem örököl olyan tulajdonságokat, melyek *ab ovo* lehetővé tennék a kultúrához való autonóm viszony kialakulását.

De ez már a társadalmilag elosztott és meghatározott esélyekkel áll szoros összefüggésben. Hiszen az igazán patológikus eseteket nem számítva (mint amilyen egyfelől a testi rokkantság, másfelől a szellemi fogyatékoság), a *depriváltság társadalmilag termelt hátrány*. Még ha súlyossága életstíluscsoportonként változik is, ha az összefüggésbe hozható is az iskolai végzettséggel, a család szocio-kulturális helyzetével és így tovább. Mert végeredményben semmi sem szól amellett, hogy a tanulási képesség egyénenként tökéletesen egyforma lenne, amiért is nyilvánvalónak látszik, hogy az ebből fakadó differenciáltság a kulturális örökség egyik vagy másik részének jobb vagy kevésbé jó elsajátítását teszi lehetővé. Így a művelletlenséget – mely a dekulturalizáció következménye – leplező *önfelmentés* legfeljebb csak kísérő jelensége a megfosztottságnak, pusztán a belső egyensúly megőrzése érdekében. Köznapi példák egész sorával lehetne bizonyítani, hogy a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek számára mennyire jelentéktelen a tudás, a műveltség, a tájékozottság. *S nemcsak a kényszerítő szociális körülmények miatt, hanem ugyanígy belső indítékokból eredően is*. Ahogyan redukálódik a fogyasztásban, ahogyan viszonyaiban is kiszolgáltatott lesz a hátrányokkal küszködő egyén, kulturális szük-

ségelei ezzel egyidejűleg szűnnek meg. És mivel a környezet megbélyegző (stigmatizáló) hatása vele párhuzamosan erősödik, a tehetetlenség érzete és „élménye” kiméletlenül fellép. Egyre kevésbé hisz abban, hogy kézben tarthatja életét, akarata céljai felé viheti, tettekkel teremtheti magát és környezetét.

Olyannyira beszűkül, hogy azok a választási lehetőségek, melyek – *Losonczy Agnes* kifejezésével élve – a szoros meghatározottságban élő egyént döntésre kényszeritenék, szükségképpen lényegtelennek válnak számára. A mindent meghatározó körülmények szigorán ugyanis csak akkor tudna lazítani, ha valóban választana. Azaz „vagy biztosítani próbálja a maga autonómiáját, s az adottságon belül tudatosan és szándékosan belső függetlenségét megőrzi; vagy megmagyarázza ésszel, illetve létrendszerébe foglalja, hogy lehetőségei így is optimálisak, és beletörődik a maga kiszolgáltatottságába; vagy igyekszik módot találni a kényszerpályákon belül mindig adódó játéktér kihasználására” (*Losonczy Agnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Bp. 1986. Magvető K., 56. o.). Igazán képtelenné azonban a mobilitási csatornák bezárulásával válik a helyzet. A kulturális megfosztottság legsúlyosabb következménye éppen abban rejlik, hogy teljességgel redukálja az egyént, maximálisan korlátozza viselkedését, a minimumra csökkenti aktivitását, kezdeményező-készségét, s *egyirányúsítja* lehetséges kapcsolatait. Ez az izolálódás annyira fokozódhat, hogy a magárahagyottság akár önpusztító tettekben is kifejeződhet. S ebben nyilván szerepet játszik az is, hogy a szegénység ethosának napjainkban nincs társadalmi relevanciája. Mert az az ethos, melyet a szegénységgel ugyancsak összefüggő puritánság, aszketikusság valaha sugallt, vallásilag és kulturálisan volt megalapozott. Ezért is lehet különbséget tenni a szegénység és a depriváció között.

Míg az egyik vállalható, addig a másik társadalmilag közvetített. *Mégpedig kényszerűen*. Valójában a dekkulturalizáció is abból a közvetítettségéből származik, maga után vonva mindazon társadalmi és szociálpszichológiai folyamatokat, amelyeket joggal tekinthetünk patológikusaknak. A létfeltételek szükségsege ugyanis nemcsak materiálisan, hanem kulturálisan is értendő. Az alkalmazkodóképesség elsovadása értékvákuumot hoz létre az egyénben, amikor is nem egyszerűen a kulturális orientáció hiányáról beszélhetünk, hanem a személyiség teljes „elnémulásáról”. Akadályozottá válik kommunikációs készsége, megmerevülnek a szociális percepciók és ítéletalkotási mechanizmusai, és így tovább. Ez a helyzet szabadítja fel a rosszindulatú folyamatok spirálját, ami törvényszerűen vetíti elő az egyéni önfelszámolást. Társadalmi csoportonként persze különböző formában. Nyilván a legszembeszökőbbben azokban a subkulturális csoportokban, amelyekben a nyelvi „elnémulás”, a társadalmi beilleszkedési zavarok a meghatározóak. Csakhogy itt nem egyszerűen a hátrányos helyzet megnyilvánulásáról van szó, s aligha csak a társadalom peremére szorult rétegek jellegzetes „életstílusáról”. Mert ha figyelembe vesszük is, hogy a hátrányos helyzet halmozottan termelődik újjá a társadalom első pólusain (első sorban a képzetlen segédmunkásrétegek körében), azáltal, hogy ezeknek a csoportoknak *objektíve nincs lehetőségük helyzetük megváltoztatására*, a kultúrához való hozzáférés esélyeinek növelése önmagában semmiképp sem jelent megoldást.

Alaptényezőnek tekinthetjük ugyanis az egyének előzetes ismereteit, családban szerzett szociális és kulturális diszpozícióit. Ha ezek nem örökítődnék át, az értékelsajátítás, a szellemi nyitottság eleve fölöslegesnek tűnik számukra. S ezzel csökken, illetve előbb-utóbb megszűnik saját helyzetük diagnosztizálá-

sának képessége. Cselekvési orientációik a puszta megélhetésre irányulnak, a nap nap utáni kényszerű önfenntartásra. Ám ebben az állapotban indokolatlan oktulajdonítások, értékelések és valószínűsítések is felléphetnek, *s mindezekelőtt a megfosztottság öngazoló módon való elfogadása*. Olyan paradox helyzet jön létre, hogy minél dominánsabbá válik a kulturális megfosztottság, annál kevésbé artikulálódik az egyénben a változtatás szükségessége. Inkább végzettszerűként fogadja el helyzetét, s a keletkező zavartság, düh, frusztráció és félelem legfeljebb a devianciákhoz (alkoholizmus, öngyilkosság) nyújt esélyt. Ugyancsak a kulturális megfosztottság érzékletes jele, ahogyan a többszörösen hátrányos helyzetben levők önkifejezésükben is beszűkülnek. Társas kapcsolataikból kivesszük a valódi összekötő szálak, s ünnepeik is csupán a szimulált boldogság érzését közvetítik. Mert éppen a létezés alapvető feltételein való változtatás hiányzó igénye hatja át ezeket a pillanatokat. S éppen azért, mert megfosztottan valódi érzelmi szükségletek sem szülehetnek meg. Sokkal inkább az illúzió keltette boldogságélmények, melyek pillanatnyi megfeledezést jelentenek a hiányoktól megnyomorított létezésről.

Az életnek ezekben a látszólag örömmélményt nyújtó perceiben a schova sem tartozás, a társadalmi gyökértelenség és peremreszorultság érzése csak ideig-óráig függesztődik fel. S valóban ideig-óráig, minthogy ezek a kivételes alkalmak sem segítik elő a racionális alkalmazkodást. Nem is segíthetik, hiszen ehhez *felismerésekre* lenne szükség, illetve olyan eszközökre (anyagiakra és nem anyagiakra egyaránt), melyek a depriváltság felszámolását tennék lehetővé. Onmagába záruló folyamatról lenne szó? *A közvetlen létszükségletek kielégítése ennyire meghatározó lenne? A szorongató hiányérzet okozta feszültség csak az alkoholban vagy – szélsőséges esetben – az öngyilkosságban oldódhat fel?* Bármennyire összetartozó kérdésekről is van szó, nem a társadalmi egyenlőtlenség szorul (morális vagy más) magyarázatra, hanem az, vajon hogyan lehetséges az egyének életvitele, életcéljaiba beavatkozni úgy, hogy felismerjék kulturális megfosztottságukat? És ha ez a felismertetés sikerülne, lenne-e mód arra, hogy a társadalmunkban szaporodó hátrányos helyzetű csoportok többé ne essenek vissza a depriváltságba? Nyilvánvalóan nem, hiszen a kulturális megfosztottság a társadalmi zárványhelyzetek következménye. A felvilágosítás vagy a filantróp állami gondoskodás nem szüntetheti meg ezeket a zárványhelyzeteket. Már csak azért sem, mert ehhez elengedhetetlenül szükség volna azoknak a viszonyoknak a megváltoztatására, melyek újratermelik az egyenlőtlenségeket.

Még azokban az egyéneknél is, akikben megvan az önjobbítás vágya, a már említett kulturális tőke hiánya átléphetetlen korlátot jelent a deprivált létből a nem depriváltba. Vagy ha mégsem így lenne, nyomban felmerülhet a kérdés: az ismeretszerző kommunikációs készségek beszűkülése, a megismerő tudat fejletlensége, a szükségletek egyoldalúsága mennyire határolja körül az egyének változtatási lehetőségeit? Alighanem a szónak abban az értelmében is, hogy az esélytelenség legfőképp kulturális esélytelenséget jelent, s valamilyenre még akkor is, ha ennek az esélytelenségnek a csökkentésére *elvileg* adottak az eszközök. A tömegkommunikációtól egészen az önszerveződő művelődési formákig. Elvileg és részben gyakorlatilag. Mert a valódi kultúrateremtéshez és értéksajátításhoz kognitív és érzelmi készségek szükségesek. Ezért is keresik a többszörösen hátrányos helyzetűek a tartalmatlan kikapcsolódást, a kulturális pótélményeket. Méghozzá olyan pótélményeket, melyekből *kivesszük a személyiségeltető erő*, s inkább csak a nyomasztó mindennapi lét elfeledtetését szolgálják. Vagy éppen a megfosztottság átmeneti megszűnésének illúzióját keltik. Ami viszont érthető, sőt másképp nem is igen képzelhető el. Mivel a

szegények értékvilágára is az a tudat nyomja rá bélyegét, hogy életkörülményeinek javulására nincs kilátás, aligha tudják átvenni a társadalom uralkodó vagy elvárt morális, esztétikai értékeit. A vegetatív alapszükségleti szint megtartásáért folytatott küzdelem ezt eleve akadályozza. Épp ezzel jön létre a kettős kiszolgáltatottság, mely materiálisan az anyagi javak hiányában, vagy szükségében, kulturálisan pedig a tudatlanságban, az informátlanságban ölt testet.

Nem tudják képviselni önmagukat, nem ismerik fel saját érdekeiket, s ráadásul még környezetük is megbélyegzi őket. Ezt pedig nem csupán szegénységük következményeként kell számon tartanunk, hanem ugyanennyire annak a ténynek is, hogy az emberi élet újratermeléséhez szükséges anyagi és nem anyagi erőforrások csak elvont lehetőségét adják az érdekérvényesítésnek. Ha a domináns kultúrában való részvétel szubjektív feltételei hiányoznak, valóságos esélyről sem beszélhetünk. S minthogy a kulturálisan megfosztott egyén nem képes a körülményeket a maga befolyása alá vonni, nincs se kontrollja, se ismerete afölött, ami vele történik, előbb-utóbb autonómiáját is végképp feladja. *A korlátozott létezésbe való beletörődés ezért jelent rendelkezéshiányt, önátadást és apátiát.* Aminek kapcsán mindjárt az is felmerül, hogy ez az el lehetetlenülés megállítható-e? Belenyugodhatunk-e abba, hogy a társadalomban növekvő számú csoportok kénytelenek a kultúrán innen élni? Függetlenül attól, miként válaszolunk ezekre a kérdésekre, látnunk kell, a kulturális megfosztottság csökkenése azoktól a változásoktól függ, melyek a munkamegosztási-munkavállalói, települési, hatalmi stb. zárványhelyzetek oldásában nyilvánulnak meg. De legalább ennyire fontos hosszabb távon az is, hogy a művelődési esélyegyenlőtlenségeket sem az iskola, sem a munkahely ne fokozza tovább. Alighanem azt is megvilágítva ezzel, hogy a szegények és a kulturálisan megfosztott csoportok önerejükben nem képesek a kiemelkedésre.

Éppen a szegénység és a kulturális megfosztottság egymást erősítő inerciája révén. Nem utolsósorban annak révén, hogy kultúrafelfogásunkban mindmáig kísértének azok az ellentmondások, melyek kezdettől fogva anomáliákat szültek az elvek és a gyakorlat ütközésében; az egyik oldalról erősítik, míg a másik oldalról gátolják ugyanannak a célnak az érvényesülését. Konkrétan ez azt jelenti, hogy ellentmondás feszül a kulturálisan preferált törekvések és a törekvések megvalósításának társadalmilag strukturált útjai-módjai között. A művelődés sem egyénileg, sem társadalmi méretekben nem válik attól intenzívebbé, ha olyan kulturális értékeket közvetítenek az egyéneknek, amelyek el-sajátítására nincsenek meg sem az egzisztenciális, sem az életmódbeli, sem a szociális feltételek. Ezzel függ össze az a körülmény is, hogy „míg általában tekintve, a művészet és a tudomány, illetve az általuk kidolgozott emberi képességek potenciálisan minden ember számára való értékek, addig korábban és aktuálisan ugyanez a műveltség csak kevesek számára való, és ezért az ebből a „nembeli” szférából objektíve kirekesztett többséggel szemben nem egyszerűen semleges, azaz nem képvisel értéket, hanem a maga elérhetetlen, de követelményként velük mégis szembe szegzett minőségében negatív, elnyomó funkciót tölt be”. (*Orosz István: Az esztétikum egyeduralmi törekvései. Mozgó Világ, 1982. 2. sz., 108. o.*) S tegyük hozzá: minél egyenlőtlenebb egy társadalom, illetve minél inkább az egész társadalom hierarchiájának alján van az egyén helye, annál inkább foglya marad körülményeinek. S annál kevésbé lesz képes abból az ördögi körből kitörni, melyet anyagi és kulturális megfosztottsága teremt számára. Időlegesen vagy végérvényesen.